

La retòrica en el periodisme de María Consuelo Reyna: l'anticatalanisme en la premsa valenciana

*The journalism and rhetoric of María Consuelo Reyna:
anti-Catalanism in the Valencian press*

Anna Mateu

Cap de redacció de la revista *Mètode* de la Universitat de València.
ana.maria.mateu@uv.es

Martí Domínguez

Director de la revista *Mètode* i professor titular de periodisme
del Departament de Teoria dels Llenguatges i Ciències de la Comunicació
de la Universitat de València.
marti.dominguez@uv.es

La retòrica en el periodisme de María Consuelo Reyna: l'anticatalanisme en la premsa valenciana

*The journalism and rhetoric of María Consuelo Reyna:
anti-Catalanism in the Valencian press*

RESUM:

En el següent article es realitza una anàlisi dels recursos i els tipus d'argumentacions utilitzats en les columnes de María Consuelo Reyna en el diari *Las Provincias* entre 1978 i 1999. Les seues columnes van destacar per l'estil agressiu i directe, i van condicionar en gran mesura el desenvolupament de la transició política al País Valencià. Durant la seua etapa al capdavant del diari, María Consuelo Reyna va tenir una gran influència en la política valenciana, i es va convertir en una de les artífexs de la Batalla de València i, finalment, de l'arribada d'Eduardo Zaplana a la presidència de la Generalitat Valenciana.

PARAULES CLAU:

columnisme, País Valencià, periodisme polític, retòrica, persuasió, fal·làcies argumentatives.

The journalism and rhetoric of María Consuelo Reyna: anti-Catalanism in the Valencian press

*La retòrica en el periodisme de María Consuelo Reyna:
l'anticatalanisme en la premsa valenciana*

ABSTRACT:

The following article analyses the discursive resources and the type of arguments employed in the columns written by María Consuelo Reyna in the daily newspaper *Las Provincias* from 1978 to 1999. Her columns, which stood out for their aggressive and direct style, greatly influenced the development of the political transition in the País Valencià. During her term as the newspaper's executive editor, María Consuelo Reyna exerted a great influence on Valencian politics, becoming one of the key figures of the Batalla de Valencia (or Battle of Valencia) a period during the transition marked by an identity crisis. The journalist was also instrumental in Eduardo Zaplana's eventual rise to power and his presidency of the Generalitat Valenciana.

KEY WORDS:

column writing, País Valencià, political journalism, rhetoric, persuasion, fallacious arguments.

1. Introducció

Durant els anys vuitanta i noranta, la periodista María Consuelo Reyna va esdevenir una figura clau en la política valenciana. Subdirectora i copropietària del diari *Las Provincias*, Reyna va emprar la seua columna diària i el seu mitjà com a eines propagandístiques del valencianisme antiscatalanista, i va aconseguir condicionar políticament la societat valenciana d'una forma que possiblement cap altre periodista valencià no ha fet mai (Domínguez, 2010).

Una anàlisi en profunditat dels seus textos deixa en evidència un estil agressiu, irònic i sense complexos, sovint groller i manipulador. No obstant això, des del punt de vista periodístic i retòric, la figura de María Consuelo Reyna ha estat poc estudiada, tot i la influència i el poder polític que aquesta periodista va atresorar durant més de vint anys.

Per a entendre el desenvolupament i consolidació de l'antiscatalanisme al País Valencià cal remuntar-se als anys de la transició i a l'anomenada *Batalla de València*, on un sector de la dreta regional va aconseguir aturar els avanços que des dels anys seixanta s'havien anat produint en l'àmbit del valencianisme polític i cultural.

En la implantació d'aquest corrent dins del País Valencià van tenir un paper crucial els mitjans de comunicació, i en especial el diari *Las Provincias*: una capçalera històrica a València, amb una forta implantació en aquest territori i en especial a l'àrea metropolitana de la capital, on l'abast de l'antiscatalanisme va ser més important. El diari *Las Provincias* va evolucionar en pocs anys des d'un valencianisme conservador cap a l'antiscatalanisme extrem, del qual es va convertir en portaveu i aparador (Viadel, 2010: 107).

L'historiador Alfons Cucó va analitzar les peculiaritats de l'arribada de la democràcia al País Valencià en el seu llibre *Roig i blau* (2002). Mentre l'esquerra iniciava un projecte de reconstrucció nacional, amb la demanda d'autogovern i la reivindicació d'una cultura i una llengua pròpies, la dreta va evolucionar d'un regionalisme conservador a un moviment populista, xenòfob, antiscatalanista i espanyolista, seguint els interessos de la Unión de Centro Democrático (UCD). Una reacció que no s'explica sinó per l'intent d'aturar els avanços de l'esquerra i conservar l'*statu quo*. Aquest moviment, també conegut popularment com a *blaverisme*, va comptar amb el suport mediàtic de *Las Provincias*, i en especial de María Consuelo Reyna, qui es va convertir en un dels seus portaveus i va aconseguir modelar l'opinió pública segons els seus interessos. Com apunta el sociòleg Vicent Flor (2010: 118): «No es pot entendre cabalment l'ultraantiscatalanisme de *Las Provincias* sense el protagonisme que tingué la sotsdirectora, María Consuelo Reyna, que acumulà un paper absolutament decisiu, no sols en la formació d'un discurs antiscatalanista agressiu des d'aquesta tribuna privilegiada, sinó també en l'expansió d'un moviment social de dimensions significatives amb el qual condicionar la política valenciana i dotar-se així d'un poder important.» És per això convenient analitzar les columnes d'opinió d'aquesta periodista que va marcar i condicionar profundament la

transició política al País Valencià, i entendre els mecanismes que van fer que l'anticatalanisme es consolidara i que puguem trobar-lo encara avui dia en l'estratègia d'alguns partits polítics.

L'objecte d'estudi d'aquest article són les columnes d'opinió de María Consuelo Reyna, publicades en *Las Provincias* des de 1978 (any en què fixarem el gir ideològic del diari) fins a 1999, quan Reyna és destituïda de la direcció del periòdic. Per a la selecció, s'han utilitzat els *Almanagues de Las Provincias*, i s'han recollit totes les columnes de Reyna publicades en aquests anuaris. Es tracta dels articles que ella mateixa seleccionava perquè els considerava més significatius d'entre tots els publicats l'any anterior. En total, s'han recollit seixanta articles per a realitzar una anàlisi de contingut, centrant-se en els recursos i característiques retòriques, posant especial atenció a l'ús de fal·làcies argumentatives. La nostra hipòtesi de partida és que el seu discurs es construeix fent un ús important de la retòrica, amb una utilització àmplia de fal·làcies i altres recursos argumentatius, a partir dels quals va incidir sobre la realitat valenciana en funció dels seus interessos.

En un primer apartat realitzarem una breu contextualització històrica per passar a continuació a analitzar les columnes i els recursos emprats per María Consuelo Reyna.

2. El diari *Las Provincias* i María Consuelo Reyna

A la mort del dictador Francisco Franco, el 1975, el diari *Las Provincias* era l'única capçalera privada valenciana. La resta de mitjans generals impresos (*Jornada* i *Levante* a València, *Información* a Alacant i *Mediterráneo* a Castelló) formaven part de la cadena Prensa del Movimiento, i per tant la seua línia editorial responia totalment als interessos del discurs franquista.

En aquell moment, *Las Provincias* s'havia consolidat com el periòdic amb més difusió de la província de València (Xambó, 2001: 80) i era l'únic que havia optat per una línia una mica crítica amb el poder. Era, per tant, un mitjà amb gran repercussió en l'opinió pública. El diari, dirigit per José Ombuena, havia viscut una certa obertura en 1972 amb l'arribada a la subdirecció de María Consuelo Reyna (València, 1944), pertanyent a la família propietària del diari. Aquesta havia estat directora de la revista juvenil *Españolín* i creadora de l'agència Colpisa, a més de delegada de la censura a València a finals dels seixanta. A partir de 1972, exercirà pràcticament de directora de *Las Provincias*. Segons Vicent Flor (2010: 118): «José Ombuena fou formalment el director fins al falliment, però qui realment dirigia el periòdic era ella.»

Des de l'arribada de Reyna al diari fins a 1978 es va viure l'etapa coneguda com la «primavera de *Las Provincias*» (Flor, 2010), una etapa en què el rotatiu va experimentar una certa renovació de la plantilla i va donar cabuda a intel·lectuals i gent

provinent de la Universitat de València, institució que anys més tard es convertirà en blanc de les ferotges crítiques del diari. És en aquesta època quan *Las Provincias* destaca per anar al davant de les primeres campanyes ciutadanes en defensa de l'espai natural de la Devesa del Saler (on estava projectada una gran urbanització que hauria significat la destrucció de l'ecosistema) i a favor de la conversió de l'antic llit del riu Túria en zona verda. El diari protagonitzarà la primera campanya mediàtica important sobre una qüestió mediambiental a Espanya, coincidint amb l'emergència del moviment ecologista i ciutadà (Mateu i Domínguez, 2011). Una campanya orquestrada principalment per María Consuelo Reyna, i on trobem tant un avançament dels recursos que caracteritzaran els seus textos com el fet d'erigir-se en la portaveu dels interessos de tots els valencians (Mateu i Domínguez, en premsa).

Durant aquesta etapa, *Las Provincias* dóna cabuda a col·laboradors de l'oposició i obre el diari al debat sobre el procés autonòmic. Ja en la transició, el 9 d'octubre de 1977, i en ple procés autonòmic, *Las Provincias* publica íntegre el poema *Poble* de Vicent Andrés Estellés, qui havia estat periodista al diari des dels anys cinquanta i cap de redacció en els setanta. El diari introduïa el poema amb aquest text en català, amb algunes faltes ortogràfiques, fet indicador d'aquest canvi d'actitud:

Las Provincias dóna, amb motiu d'aquesta important ocasió, el text íntegre del parcialment conegut poema de Vicent Andrés Estellés, *Poble*. Cal dir que està signat a 1975, quan el despertar autonomista del poble valencià es ja irreversible...

Aquest text, llegit sempre parcialment, pot considerar-se, sense dubte, com una peça fonamental en la contribució d'un poeta al moviment de reivindicacions populars i retrobament de la seua identitat.

Més enllà, però, del seu indubtable valor literari, encara estant moltíssim, hi ha de reconèixer la veu del poble, d'un poble que s'acosta al seu moment, hui mateixa. (*Las Provincias*, 9 octubre 1977)

Encara en 1978, just abans del gir editorial que es produirà aquell any, el diari es mostrarà partidari del procés autonòmic i reivindicarà el dret d'autodeterminació del poble valencià, fins i tot a través d'editorials¹ i de la columna de la subdirectora, que apareixia sota l'epígraf de «País». No obstant això, aquesta línia valencianista i autonomista acabaria aquell mateix any. A partir d'aquest moment el periòdic serà el «garrot blaver contra qualsevol valencianisme progressista o índex de modernitat i, per tant, també la trona pública, legitimadora, de personatges vinculats a la violència extrema dreta anticatalanista» (Viadel, 2010: 109).

Una figura clau en aquest procés de canvi la trobem en Manuel Broseta, polític de la UCD valenciana i assessor del Consell preautonòmic presidit pel socialista Josep Lluís Albiñana (1978-1979). Sobre la relació de Broseta amb *Las Provincias*, Cucó (2002: 105) afirma: «La seua influència decisiva sobre *Las Provincias* decantaria aquest diari a convertir-se en el màxim impulsor d'un populisme regionaloide

i xenòfob, al qual no han mancat nombrosos ingredients filofeixistes, per a la potenciació del qual es va prescindir de qualsevol sentit de deontologia professional. El resultat final d'aquesta acció fou l'intent de crear una noció de "poble valencià" que havia de coincidir al mateix temps amb els interessos de la UCD i amb els interessos del diari.»

El 23 de juliol de 1978, després que el periòdic haja començat ja el seu viratge secessionista, Manuel Broseta publica un article titulat «La paella dels Països Catalans», que es pot considerar com una inflexió per al diari i com un dels punts de partida de la Batalla de València (Viadel, 2006: 221). L'article, motivat pel fet que en la Setmana Cultural Catalana a Berlín s'hagués inclòs la paella dins de la gastronomia catalana, posava les bases sobre les quals es desenvoluparia no només el discurs anticatalanista, sinó tot el debat polític de la transició valenciana:

La exhibición de la paella entre la gastronomía culinaria catalana es un desatino, que es innecesario demostrar. [...] Lo afirman como resultado de un simple silogismo que algunos postulan: el pueblo valenciano forma parte de la nacionalidad catalana; la cultura valenciana forma parte de la cultura catalana; luego, si la gastronomía es parte de la cultura, la paella es catalana. Y el mismo argumento aplican a la lengua; si el valenciano es una variante del catalán, forma parte de la cultura catalana y, en consecuencia, es catalán. [...] Por este camino hemos de decirles que muchos pensamos que cualesquiera que sean las razones históricas que se invoquen, la «senyera» valenciana no podrá ser la cuatribarrada, porque —entre otras razones— la «senyera» de dos territorios autónomos no puede ser idéntica, a menos que se nos quiera meter en una misma nacionalidad: la nacionalidad catalana. Y eso no lo quiere la casi totalidad del País Valenciano. (Manuel Broseta, «La paella dels Països Catalans», *Las Provincias*, 23 juliol 1978)

En aquest article veiem els principals trets de la guerra de símbols que caracteritzà la Batalla de València i el discurs de *Las Provincias*. El periodista Adolf Beltran (2002: 225) ho resumeix de la forma següent: «Bandera, denominació, himne... Tot en l'àmbit simbòlic era objecte d'enfrontament, però va ser la llengua el motiu de brega més transcendental. [...] El secessionisme de la llengua catalana, amb la defensa d'un idioma valencià independent, que mantenien i mantenen encara avui amplis sectors de la dreta autòctona, era el correlat d'una postura involucionista, de tancament del país sobre si mateix, antimoderna en el pla cultural, polític i social.» A través de l'ofensiva populista de la dreta van quedar dibuixats dos estereotips polítics que vertebrarien la dualització de la política valenciana en aquella època: el *blaver* (per la defensa de la franja blava en la senyera) i el catalanista.

A partir de 1978, la línia editorial es basarà en aquest discurs anticatalanista, regionalista i espanyolista, i provocarà moments de màxima tensió durant el procés preautonòmic i durant el Govern del socialista Joan Lerma (1982-1995). I al capdavant d'aquesta croada anticatalanista i conservadora es trobarà la subdirectora del diari, «la protagonista més indiscutida» segons Beltran (2002: 214). María Consuelo Reyna va explicar el motiu particular del seu canvi de posició en un article ti-

tulat significativament «Adiós al País Valenciano», on ja es veuen dues de les línies que marcaran el seu discurs durant la resta de la seua etapa al capdavant de *Las Provincias*: la referència negativa als catalans i l'oposició al pensament de Joan Fuster.

Durante mucho tiempo pensé que el término país valenciano podía ser el adecuado para nuestra región. [...] si detrás de ese nombre no hubiera un proyecto político que lo que pretende es anular nuestra región.

Lo vi claro gracias a un libro de Fuster que recomiendo encarecidamente a los que, como yo, creyeron que el término país valenciano era totalmente inofensivo. [...]

Quizá, como dice Fuster, yo pertenezca a esos puristas que prefieren hablar en nombre de la historia y, si quiere, de las añoranzas personales. Todo, antes que secundar una muy hábil e inteligente maniobra para borrar a nuestra Valencia del mapa e integrarla en esa Gran Cataluña, que algunos parecen desear. (María Consuelo Reyna, «Adiós al País Valenciano», *Las Provincias*, 24 maig 1980)

El canvi s'ha produït i es mantindrà fins a 1999. Si en 1977 *Las Provincias* destacava el poeta Estellés per la seua contribució «al moviment de reivindicacions populars i retrobament de la seua identitat», en el moment de la seua mort, en 1993, María Consuelo Reyna preferia posar en relleu la seua obra en castellà:

Cuando un gran poeta como Vicente Andrés Estellés —que hoy recibe a título póstumo la medalla de oro de las Bellas Artes— muere, se corre el riesgo de reducir su vida a los últimos años, a unos años en que tuvo una militancia clara y dar así una visión parcial de su vida y de su obra.

[...] recuerdo a Estellés, poeta, gran poeta, en castellano, capaz de escribir versos hermosísimos, porque para él —valenciano parlante de nacimiento— el castellano era una lengua aprendida con esfuerzo, con tesón, una lengua que cincelaba en cada uno de sus versos, en los que así queda reflejada su conquista del castellano. [...]

Y este Estellés universal, gran poeta en castellano, sería una lástima que se perdiera por intereses de unos pocos. (María Consuelo Reyna, «Un gran poeta», *Las Provincias*, 19 maig 1993)

El discurs de Reyna capitalitzarà la primera democràcia valenciana, i encara influïx en la política actual. La seua posició, i la del partit que impulsà, Unió Valenciana, se centrarà en la batalla dels símbols i desvirtuarà el procés de transició al País Valencià. María Consuelo Reyna serà clau també en la victòria del Partit Popular (PP) en les autonòmiques de 1995 i en l'arribada d'Eduardo Zaplana a la presidència de la Generalitat Valenciana. Així parlava Reyna el mateix dia de les eleccions autonòmiques de 1999, dirigint el vot dels lectors directament cap a la reelecció de Zaplana, amb aquella apel·lació al vot amb el cap o amb la raó dels votants de dreta:

Lo realmente importante es cómo nos han gobernado a lo largo de los cuatro años de legislatura. Las elecciones no se ganan en las campañas, sino por la labor de un gobierno ya sea autonómico o municipal. O nacional, cuando toque el turno.

En eso es lo que hemos de pensar a la hora de depositar nuestro voto. Cómo estaba nuestra Ciudad, nuestro pueblo en 1995 y cómo está ahora y, según el resultado, votar al que lo haya hecho bien o castigar a quien lo haya hecho mal. Pero decidiendo por nosotros mismos. En conciencia. Con la cabeza, que para algo la tenemos. (María Consuelo Reyna, «Hoy elegimos el futuro», *Las Provincias*, 13 juny 1999)

El poder de María Consuelo Reyna per a condicionar la vida política del país va ser enorme, primer com a subdirectora i a partir de 1992 ja com a directora. Així ho indica el sociòleg Vicent Flor (2010: 118): «Ens trobem davant d'una de les periodistes amb més capacitat d'influència en els darrers trenta-cinc anys. De fet, no pocs polítics però també personalitats de la societat civil, de dreta però també d'esquerra, han temut (i no pocs s'hi han plegat) el seu periodisme peculiar.» A través de les seues columnes, Reyna disposava d'una tribuna des d'on criticava feroçment aquells de qui dissentia, i lloava i subratllava les virtuts d'aquells que, com ella, defenien «els símbols dels valencians», com la senyera i la «llengua valenciana».

3. La retòrica de Reyna

La personalitat d'aquell que signa una columna és clau per al seu èxit, i aquelles que es consoliden tenen al darrere un conjunt de lectors fidels que la segueixen i la busquen (Santamaría, 1997). Sens dubte, l'estil de María Consuelo Reyna destacava precisament per la seua personalitat, i comptava amb un gran nombre de lectors al seu darrere. El seu discurs es caracteritza per utilitzar un llenguatge senzill i directe, sovint una mica descurat i sense complicacions lèxiques, en un intent d'apel·lar directament al lector amb missatges contundents i, sobretot, emotius. Per això el seu registre és ben sovint col·loquial, en ocasions fins i tot vulgar. Però el que caracteritza els articles de la periodista és el fet de contenir nombrosos tipus de fal·làcies, moltes de les quals apel·len directament als sentiments del lector. Un exemple clar seria la utilització constant de les fal·làcies *ad populum* i *ad hominem*, com veurem més endavant.

Les fal·làcies són arguments que es presenten com a vàlids però que no ho són (Santamaría i Casals, 2000: 170). L'ús de fal·làcies es pot realitzar d'una forma inconscient, perquè no es domina correctament el llenguatge o l'argumentació, o de forma conscient. En aquest últim cas, estaríem davant del que anomenem *manipulació*. Tant la manipulació com la persuasió tenen un component retòric, però allò que les diferencia és l'aspecte ètic. Segons la professora Natividad Abril Vargas (1999: 83) «en la manipulació es fa un ús especial del llenguatge que amaga subrepticiament uns interessos mai exposats amb claredat. Es mou en el terreny de l'ambigüitat».

Un discurs manipulador es construeix a partir de determinades figures retòriques com les fal·làcies (Herrero, 1996). Segons la professora Carmen Herrero (1996: 65): «La gran diferència entre la persuasió i la manipulació està no tant en els fins, ja que en ambdós casos es pretén convèncer, com en els instruments de què se serveixen per a aconseguir-ho: la persuasió pretén convèncer per la via de la raó amb arguments lògics i demostratius en l'àmbit d'allò versemblant; la manipulació se serveix de recursos enganyosos, equívocs i per una via no racional sinó emotiva.»

A continuació, a través d'algunes de les columnes seleccionades, oferim diversos exemples de la utilització d'aquests recursos per part de la periodista valenciana.

El poble valencià vs. el poble català

Una de les fal·làcies més utilitzades per María Consuelo Reyna és la fal·làcia *ad populum*. Segons Santamaría i Casals (2000: 252), aquest tipus de fal·làcia consisteix en «el raonament elaborat apel·lant a l'emoció». Es tracta de missatges amb grans dosis d'excitació o indignació, sempre amb l'objectiu de remoure l'interior del lector. El problema és que, en última instància, aquests textos estan buits d'arguments més enllà del to visceral que empen.

Hoy, a las cinco, gran parte del pueblo valenciano acudirá a la manifestación para reivindicar nuestro derecho a usar el nombre tradicional de nuestra comunidad (Reino de Valencia), nuestra bandera (la senyera coronada) y una de las dos lenguas usadas por el pueblo valenciano (la valenciana). Es absurdo tener que salir a la calle a pedir lo que es nuestro. (María Consuelo Reyna, «¿Reino de Valencia o País Valenciano? Última oportunidad», *Las Provincias*, 12 desembre 1981)

Com veiem en aquest exemple, un dels recursos emotius que emprava Reyna insistentment és la referència al «poble valencià», moltes vegades amb un to victimitista, i a elements que considera definitoris de la identitat valenciana (observem l'ús reiterat del possessiu *nostre*). En les seues columnes, es presenta com la seua defensora, davant altres elements interns i externs que pretenen imposar tradicions foranes. I en aquest sentit és comuna la referència als catalans com un poble que pretén aprofitar-se dels valencians, furtant-los les seues senyes d'identitat per assimilar-los a un projecte de Països Catalans. El mateix títol del següent article, «De cuestión filológica y científica, nada», que fa referència a la unitat de la llengua, ja deixa ben clara la posició de la periodista i subratlla el suposat perill d'una assimilació del poble valencià per part del català:

Pero [los catalanes] han pretendido que fuéramos primos. Que nos sometiéramos a sus dicterios, que dejáramos de ser nosotros para ser un pueblo borroso. Y por ahí sí que no pasamos. (María Consuelo Reyna, «De cuestión filológica y científica, nada», *Las Provincias*, 26 maig 1997)

Dins de l'emotivitat, Reyna utilitza el recurs a un imaginari valencià que construeix al voltant de la senyera, l'himne i la «nostra llengua». Un bon exemple és el final d'aquest article, on acaba citant, ni més ni menys, una estrofa de l'himne regional valencià. Una emotivitat reforçada a més per l'ús de la tipografia, perquè empra les majúscules i els signes d'exclamació:

Es la tercera, la última y la decisiva. Por todo ello ¡TOTS A UNA VEU GERMANS VINGAU! (María Consuelo Reyna, «¿Reino de Valencia o País Valenciano? Última oportunidad», *Las Provincias*, 12 desembre 1981)

Amb aquest article, Reyna convocava els seus lectors a la manifestació d'aquell mateix dia a València, a favor de la denominació *Regne de València*, la independència del valencià i la senyera amb franja blava. A més de l'apel·lació de Reyna, tota la portada del diari estava ocupada per una fotografia d'una senyera amb franja blava.

Recurrent sempre a l'emotivitat, la periodista prenia la paraula en nom dels valencians i s'alçava com la seua portaveu, manifestant sense cap escrúpol les seues fil·lies i fòbies. Segons Castelló (1997: 36), per a *Las Provincias*, «sota el nom de "poble valencià", "els valencians", "la Comunitat Valenciana" ... s'amaga una realitat que pensa de manera uniforme respecte al tema». Amb aquest recurs, el diari aconsegueix equiparar la seua postura amb la de tot un poble, posant en dubte la pertinença a aquesta col·lectivitat d'aquells que no pensen d'igual manera. En definitiva, es tractava de contraposar el poble valencià, la seua llengua i la seua cultura, al poble català, i difuminar d'aquesta manera una part de la identitat valenciana i de la seua història. Es creava així la divisió, a la qual hem fet referència en l'apartat anterior, entre valencians *bons* (*blavers*) i valencians *dolents* (*catalanistes*).

La desqualificació com a arma

La fal·làcia *ad hominem*, o l'argument contra l'home, consisteix en la utilització de l'atac i la desqualificació personal per a posar en dubte els interessos o opinions d'un individu determinat. En els seixanta articles analitzats, la periodista utilitza aquest recurs contra els personatges següents: el senador socialista Pérez Ferré, l'arquitecte Ricardo Bofill, l'alcalde de València Ricard Pérez Casado, el president de la Generalitat Joan Lerma, el president del Govern Adolfo Suárez, els consellers Vicent Soler i Joan Romero, l'historiador de l'art Tomás Llorens, el diputat socialista José Vicente Bevià, els diputats d'Esquerra Unida del País Valencià (EUPV) Albert Taberner i Glòria Marcos, el candidat socialista Antoni Asunción, el polític català Prat de la Riba o l'escriptor Joan Fuster. Sobre aquests dos últims, María Consuelo Reyna en parlava així:

Y Prat de la Riba, en el colmo de la desvergüenza, llegó a decir que la cultura hay que dominarla por la fuerza. Por cierto, esta especie de dios del nacionalismo catalán —pien-

sen en la época en que está escrito el libro— tiene un ramalazo nazi de mucho cuidado que, por supuesto, se ha ocultado amorosamente.

Pero el máximo de la caradura quizá lo alcance Joan Fuster, excelente articulista, gran lector, pero que manipulaba la historia como bien le parecía para adaptarla a sus deseos políticos con desprecio total a los «puristas que, en nombre de la historia», no aceptan lo de país valenciano. O sea que Fuster, de rigor intelectual... O. (María Consuelo Reyna, «La muy "científica" manipulación de la historia y la dominación por la fuerza de la cultura», *Las Provincias*, 25 maig 1997)

En dos paràgrafs, María Consuelo Reyna desqualifica Prat de la Riba (situant-lo en el nazisme) i Joan Fuster (un «manipulador» amb gens de «rigor intel·lectual»), i amb ells desqualifica també les seues idees de reivindicació nacional per a Catalunya i el País Valencià. Reyna feia servir molt sovint aquest tipus de fal·làcia ofensiva, en una mena de judici sumaríssim. Un altre exemple el trobem en l'article següent:

Romero, Lerma, Bevià, Taberner, Gloria Marcos y un largo etc. de dirigentes proclives al catalanismo insisten una y otra vez en su dogma, en su verdad científica inmutable, lo cual es una contradicción porque no hay nada más mutable que la ciencia y el lenguaje de los pueblos. (María Consuelo Reyna, «Los "incultos" que defienden la lengua valenciana», *Las Provincias*, 22 maig 1997)

Amb l'acusació de «catalanistes», o «proclius al catalanisme» com en aquest article, Reyna desacredita qualsevol opinió respecte del valencià o de la cultura valenciana que formulen aquests polítics. De fet, aquesta estratègia va ser la més utilitzada per part dels *blavers* per a desacreditar l'esquerra. Qualsevol aposta cultural, lingüística o política provinent dels valencianistes d'esquerra era estrangeritzada i pràcticament proscriu mitjançant la qualificació de «catalanista». Una tàctica encara utilitzada, amb bon rèdit electoral, per part de la dreta valenciana. Segons Vicent Bello (1988: 47): «L'estrangerització i la conversió en víctima propiciatòria del *catalanisme* és una rendible operació ideologicopolítica que permet una estratègia pràctica antidemocràtica i antiesquerrana que només es presenta explícitament com a anticatalanista i ataca com a *traïdors* estrangeritzats precisament els sectors socials (i les persones) que més s'havien caracteritzat per defensar i revalorar el patrimoni cultural valencià.»

En moltes ocasions Reyna fa servir la ironia per a aquests atacs a la persona. Les expressions iròniques i sarcàstiques són una fórmula molt utilitzada en els seus escrits per a realitzar crítiques personals. Es tracta d'una variant de la fal·làcia *ad hominem* que empra per a ridiculitzar i posar en evidència els personatges víctimes de les seues paraules. Així, podia apel·lar directament a l'alcalde Pérez Casado amb un to condescendent que pretenia posar-lo en evidència: «Ricardo, corazón, ¿pero tú sabes lo que has dicho?»² al president Joan Lerma s'hi referia com «el honorable Lerma»³ en un to clarament jocós, i al president socialista de les Corts, Antonio

García Miralles, li deixava caure: «¿Sabe, cultísimo don Antonio García Miralles, cuánto se podría llegar a pagar por una pintura, un mosaico o una columna romana en el mercado de antigüedades?»,⁴ deixant entreveure que no coneixia el valor del patrimoni cultural i, per tant, era una persona inculta.

A banda de la fal·làcia *ad hominem*, un altre recurs molt útil per a desacreditar l'adversari és posar en evidència el fet que no aplique a ell mateix les premisses que la seua ideologia defèn. És el que es coneix com a *fal·làcia per autofàgia* (Santamaría i Casals, 2000: 245). Reyna sabia fer bon ús d'aquests recursos, i combinar-los per servir els seus interessos, com ara en aquesta columna, on critica l'exconseller Joan Romero per defensar l'ensenyament públic i optar per l'escola privada per a la seua filla:

En el transcurso de la rueda de prensa, centrada en la defensa de la enseñanza pública, Concha Raga preguntó al ex conseller de Educación si para él era coherente defender la enseñanza pública y llevar a su hija a un colegio privado, extranjero, por tanto, exenta de valenciano y de alto precio (alrededor de 70.000 pesetas al mes).

[...] usted es como Gloria Marcos que predica sanidad pública y va a la sanidad privada. No se puede ser ecologista y arrasar los montes, ni defensor a ultranza de la enseñanza pública y llevar a sus hijos a la privada. ¿Cómo van a creer los votantes en usted si, ni usted mismo, cree en lo que predica, ni cree que le compromete? (María Consuelo Reyna, «La esfera privada ¿es otra cosa, señor Romero?», *Las Provincias*, 24 novembre 1998)

Però no només persones físiques són l'objecte d'aquests tipus d'atacs per part de Reyna, també podem trobar mitjans de comunicació contraris a la seua línia editorial com *El País*,⁵ col·lectius tan amples com «els catalans» o institucions com la Universitat de València. En aquest sentit, el sociòleg Vicent Flor (2010: 117) assegura que *Las Provincias* «aconseguí desacreditar davant de sectors poderosos de la societat valenciana» la Universitat de València. De fet, Flor destaca, en el seu llibre *Noves glòries a Espanya. Anticatalanisme i identitat valenciana* (2011), el component antiintel·lectual del moviment *blaver*. Un exemple d'aquests atacs contra la Universitat per part de Reyna el trobem en aquest text:

[...] la marginación del castellano proviene de los dirigentes de la actual Universidad Literaria, entonces habrá que empezar a pensar que detrás de la potenciación del «valenciano» (con comillas puesto que ellos no se refieren al valenciano), hay algo más. La Universidad Literaria, al paso que va, dentro de poco, ni Universidad, ni Literaria, sino reducto de un grupo de señores que quieren ir contra lo que precisamente es la característica lógica de los intelectuales: su universalidad. (María Consuelo Reyna, «Ni Universidad, ni literaria», *Las Provincias*, 29 juny 1986)

Menció a part mereix «La gota», un epígraf que sovint María Consuelo Reyna incloua en la seua columna. Es tractava de tan sols un paràgraf de text on la periodista s'ocupava d'algun tema que pensava destacar, generalment de forma negativa i con-

tudent. Moltes vegades «La gota» estava dedicada a alguna personalitat, com ara aquest article en què parla del candidat socialista a la Generalitat Antoni Asunción:

El candidato Asunción, que cree ir sobrado, volvió a patinar ayer en Gandía y reclamó que se hicieran obras que ya están a punto de acabarse. Es el chiste del candidato que pedía un Puente para una Ciudad donde no había río. No estaría mal que el candidato, además de darnos lecciones, las recibiera y se informara de las necesidades actuales de la Comunidad Valenciana si es que quiere gobernarla algún día. El señor Asunción tiene el reloj parado en 1995 y debería ponerse al día. (María Consuelo Reyna, «La gota», *Las Provincias*, 21 maig 1999)

No importava el tema que la periodista estiguera tractant en la seua columna. En «La gota» es permetia introduir una reflexió, totalment nova i breu, una invectiva tant punyent com explosiva. De Milosevic i la guerra dels Balcans passava a Antoni Asunción, i d'un article sobre la transició a criticar el president de la Generalitat de Catalunya Jordi Pujol:

Pujol quiere que la Generalidad catalana recaude todos los impuestos. Y quedárselos, claro. Vale. Pero, a partir de ahí, que se paguen ellos sus historias. Que ya está bien eso de ser independentista a la hora de pagar y amante de la unidad de España a la hora de cobrar. (María Consuelo Reyna, «La gota», *Las Provincias*, 24 novembre 1998)

Però de la mateixa manera que les columnes de Reyna atacaven d'aquesta forma els polítics, generalment de l'esquerra, podia fer emotius i bells semblants dels seus afins, en veritables exercicis de veneració. Mentre Reyna estigmatitzava aquells que no responien a la seua línia de pensament, la periodista també exposava models de conducta caracteritzats generalment pel fet de ser *bons valencians*. En aquest sentit descriu Paco Domingo, fundador de l'associació valencianista i anticatalanista Valencia 2000:

Ayer murió Paco Domingo, un hombre bueno, un gran valenciano que, durante años, cuando los vientos iban por otros derroteros, luchó como nadie por el valencianismo. [...] Creó, a mediados de los 70, Valencia 2000 y, desde allí, invirtiendo dinero, tiempo y toda la energía que le permitía su mala salud de hierro, luchó por el valencianismo.

Fue el lugar desde donde se organizaron manifestaciones en defensa de la Senyera, de nuestra identidad. [...] Y si no hubiera sido por él, quizá hoy estaría la cuatribarrada ondeando en la Generalidad. (María Consuelo Reyna, «Paco Domingo», *Las Provincias*, 21 gener 1996)

Tant en la utilització de la fal·làcia *ad hominem* com en la modelització de persones, un dels eixos que Reyna destaca o qüestiona principalment és la «valencianitat» dels individus.

El poder de Reyna

Las Provincias tenia un paper clau en la política valenciana i María Consuelo Reyna n'era ben conscient. Per això no dubtava a utilitzar la fal·làcia *ad baculum*, o el xantatge basat en el seu poder, per a intentar atacar la gent que pensava diferent o actuava fora dels seus interessos, com en aquest exemple on la periodista amenaçava l'arquitecte Ricardo Bofill amb una campanya contrària en premsa al seu projecte per a l'antic llit del Túria de València:

Y lo vamos a seguir haciendo como lo hicimos antes. Si usted construye un parque, lo aplaudiremos. Si usted se dedica a utilizar NUESTRO [sic] cauce para dar rienda suelta a su afán de notoriedad, daremos todas las batallas que haya que dar para defender los intereses del pueblo valenciano. (María Consuelo Reyna, «Diseño del parque del Turia por Bofill», *Las Provincias*, 31 octubre 1981)

I no dubtava a ampliar aquestes amenaces a càrrecs públics i a arribar fins i tot a discursos tan agressius com ara aquest que dedica a l'alcalde de València Ricard Pérez Casado, que va ser en nombrosos casos objecte de les crítiques de Reyna:

Si el señor Pérez Casado quiere, hablaremos de todo eso. Y lo contaremos con pelos y señales. Y contaremos con pelos y señales las veces que él ha venido a pedir árnica a este periódico y, pensando siempre en la concordia del pueblo valenciano, se ha hecho caso de su petición. (María Consuelo Reyna, «Las increíbles declaraciones de Pérez Casado», *Las Provincias*, 17 octubre 1981)

Però no només els polítics de l'esquerra rebien aquestes amenaces basades en el poder mediàtic del diari. El president de la Generalitat Valenciana Eduardo Zaplana va ser objecte d'aquest tipus d'advertència durant el seu primer mandat al capdavant del Consell. En el text, Reyna deixa entreveure el seu paper en la victòria del PP al País Valencià (l'enquesta a què fa referència va ser publicada en *Las Provincias*) i qualifica de «perillós» que el president s'allunye del sentiment del «poble», potser perquè podia perdre els favors del diari que l'havia ajudat a arribar al poder. En aquesta columna es manifesta de manera especialment clara la virulència del seu to i el xantatge al qual sotmet el polític:

Y ahora mi querido presidente Zaplana y mi querido conseller Villalonga, pueden ustedes hacer lo que quieran. [...] Pero yo de ustedes lo que haría con el dicho decreto [d'homologació entre català i valencià] sería un avioncito de papel... para echarlo directamente a la papelera.

Ahora bien, si lo que quieren es enfrentarse al 84,4% de la población, pues nada, adelante, queridos míos y que las próximas elecciones os vaya bonito.

Y no me vengan con la historia de que las encuestas esto y lo otro.

Estas mismas encuestas Gestafo, cuando nadie daba un duro por el hoy presidente Zaplana, anticiparon, muchos meses antes de que se produjeran las elecciones, que derrotaría al PSOE y estaría cerca de la mayoría absoluta. Y las ganó y estuvo cerca de la mayoría, ¿no fue así, señor presidente?

Pues con esto de la lengua valenciana igual. Y, presidente Zaplana, gobernar contra el sentimiento de todo un pueblo es peligroso. Muy peligroso. (María Consuelo Reyna, «Tan sólo el 8,7%», *Las Provincias*, 29 octubre 1995)

La manipulació a través de les comparacions i de les citacions

Un altre recurs utilitzat en el columnisme d'opinió per la seua força són les analogies, ja que permeten establir la magnitud d'una qüestió per similitud a una altra. No obstant això, cal anar amb compte i analitzar aquest recurs amb deteniment, ja que molt sovint ens podem trobar davant de falses analogies que equiparen termes que no són comparables. En els textos de Reyna en trobem també alguns exemples:

El nacionalismo alemán con la historia de la pureza de sangre aria es el que nos llevó a la guerra mundial.

El nacionalismo sionista, que también lo hay, ha provocado matanzas de palestinos (Deir Yassin, Líbano).

El nacionalismo ruso es culpable de matanzas de polacos, tártaros, chechenos...

El nacionalismo turco ha exterminado tantos cuantos armenios y griegos ha querido.

El nacionalismo —el fenómeno del odio de unas razas hacia otras— de la ex Yugoslavia es el que ha conducido a una guerra en el corazón de la civilizada Europa.

El nacionalismo catalán es, no hace falta recordarlo, insolidario y ombliguista. Corto de miras. Y, en ocasiones, violento. ¿Hace falta que recordemos las hazañas de Terra Lliure?

El nacionalismo vasco ultramontano es el que siembra, con su pureza de sangre, con su sectarismo y su intolerancia, el odio hacia el resto de los españoles. Y, cuando bien les parece, despachan el que les molesta con un tiro en la nuca. Como hicieron con Broseta. Como han pretendido con Aznar. (María Consuelo Reyna, «Intolerancia nacionalista», *Las Provincias*, 6 maig 1995)

I així, en un paràgraf, Reyna compara el nazisme alemany amb el nacionalisme català, dotant-lo d'uns components violents i equiparant tot el nacionalisme català amb el moviment terrorista de Terra Lliure, de la mateixa manera que ho fa amb tot el nacionalisme basc amb el terrorisme d'ETA. A més, i pràcticament de passada, Reyna equipara el nacionalisme amb la xenofòbia, en atribuir la definició d'aquesta al primer terme. Un text farcit de falses analogies, però que, si el lector no es para a analitzar cadascuna de les sentències de l'article, pot ser molt efectiu, ja que la imatge final és una equiparació entre el nacionalisme català i les principals matances i guerres europees.

A banda de les principals fal·làcies utilitzades per María Consuelo Reyna que s'han exposat, la periodista recorria a altres recursos com és l'argument d'autoritat. Es tracta d'un recurs que no és en si mateix una fal·làcia, ja que citar experts o referents en un tema per a defensar uns arguments és un recurs generalitzat en premsa, o d'obligat compliment en treballs acadèmics, per exemple. No obstant això, és fàcil convertir aquest argument en una fal·làcia descontextualitzant les citacions o seleccionant referents no vàlids. A més, aquest argument és fàcilment rebutat amb una altra autoritat que opine el contrari.

Reyna va utilitzar aquest argument en diversos articles per a justificar la diferenciació entre valencià i català, seleccionant les citacions que afavorien la seua tesi secessionista i obviant tots els arguments científics a favor de la unitat de la llengua. Segons el sociòleg Vicent Flor (2011: 241), dins del món del *blaverisme* «es pot percebre cert lament, un "complex d'inferioritat" davant l'absència d'una intel·lectualitat mínimament comparable amb la "catalanista"». Aquest complex podria explicar els tres articles que publicà Reyna al maig de 1997,⁶ on va incloure nombroses citacions que venien a reforçar les seues tesis, tant de figures que subratllaven la independència de la llengua valenciana (Fullana, Menéndez Pidal, Menéndez Pelayo, Leopold Piles, Ubieto, Julián Marías, Alemany) com de *catalanistes* (Prat de la Riba, Fuster, Rovira i Virgili, Víctor Alba, Alfons Cucó) que, segons ella, demostrarien l'interès polític en la unitat de la llengua i el fet que aquesta no estava fonamentada en la història. Aquestes últimes referències destaquen per la interpretació interessada i per la selecció de citacions fora de context:

«Ser catalanista en el P. V. no es fácil, porque ha de vencer toda una serie de inercias histórico-sentimentales, cosa que muchas veces no se tiene en cuenta en el Principado a la hora de valorar los progresos nacionalistas del P. V.» (Xavier Albiol. CANIGO. 17 de diciembre de 1977).

Vaya con Albiol, el lermista de pro, el hombre que controló al milímetro que todos los funcionarios de la Generalidad fueran afectos al régimen lermista... Con que hay que vencer inercias «histórico-sentimentales» y claro, eso de la historia es una tontería, ¿no, querido mío? (María Consuelo Reyna, «La muy "científica" manipulación de la historia y la dominación por la fuerza de la cultura», *Las Provincias*, 25 maig 1997)

El mateix es podria aplicar a les citacions que Reyna utilitza per a justificar la independència del valencià respecte del català. La periodista seleccionarà aquells fragments que serveixen per a justificar les seues opinions i condemnar les dels seus oponents ideològics. A aquells que defenien la unitat de la llengua els va desacreditar qualificant-los de *manipuladors* i *poc rigorosos* (ja hem vist anteriorment un exemple on es dirigia en aquests termes a Fuster). Tot plegat, un recurs efectiu per a dotar l'anticatalanisme d'arguments revestits d'autoritat.

4. Conclusions

El discurs de María Consuelo Reyna des de 1978 fins a 1999 es va centrar en la defensa del que ella entenia com el poble i la llengua valencianes. Per a aquest fi, va atacar durament els seus adversaris polítics i va realitzar un discurs clarament manipulador, recurrent normalment a l'ús de fal·làcies i apel·lant principalment a les emocions dels lectors. La seua retòrica es caracteritza, doncs, per aquest tret distintiu, i deixa en evidència una manipulació conscient dels fets per tal d'adequar-los als propis interessos. Com ja s'ha comentat, aquestes columnes van ser seleccionades per Reyna per a la seua inclusió en els *Almanagues de Las Provincias*, i deixen constància dels temes que ella mateixa considerava crucials.

El discurs es basava en una contraposició dels interessos del poble valencià i els d'uns valencians catalanistes: *valencià bo* contra *valencià dolent*, *Regne de València* contra *País Valencià*, *llengua valenciana* contra *català*. Amb aquesta dicotomia de termes, María Consuelo Reyna va obligar els seus lectors a elegir estar en un bàndol o en l'altre, i va fer incompatibles, per exemple, defensar els interessos valencians i la unitat de la llengua. Reyna i *Las Provincias* articularan el discurs dels anticatalanistes i configuraran una realitat del País Valencià dividida en dos estereotips ben diferenciats de valencians.

L'agressivitat i la contundència en les seues opinions quedaran patents en les seues columnes, amb l'atac directe a personalitats del món intel·lectual i polític, entre les quals destaquen determinats polítics del Partit Socialista del País Valencià i EUPV, institucions com la Universitat de València o figures del valencianisme com Joan Fuster. A través del seu discurs va aconseguir deslegitimar aquestes veus, desnaturalitzant-les i situant-les com a enemigues dels interessos valencians.

El 1999, aquesta posició i la disminució de vendes de *Las Provincias* va produir el seu cessament com a directora i el rotatiu va ser venut al grup Vocento. Junt amb el seu marit, Jesús Sánchez Carrascosa, Reyna va posar en marxa el *Diario de Valencia*, on va continuar amb la seua columna, que va prendre el títol de «La gota». Més tard, també ho faria en *El Mundo*, i amb el mateix nom. No obstant això, la periodista va anar perdent influència fins a desaparèixer dels mitjans valencians.

Així i tot, les conseqüències del discurs anticatalanista de Reyna i *Las Provincias* les podem veure encara avui dia, en la persecució i tancament de les emissions de TV3 al País Valencià, o en el fet que el terme *catalanista* encara siga obertament utilitzat per a desqualificar els oponents polítics. Tot plegat, deixa en evidència el gran poder d'influència que la periodista va tenir durant la seua etapa en *Las Provincias*, i com els recursos que va utilitzar en el seu moment han aconseguit convertir-se en part de la identitat valenciana.

D'altra banda, María Consuelo Reyna és l'exemple clar del poder de la premsa en la política. Ha estat sens dubte la periodista més influent de les últimes dècades al País Valencià, fins al punt que no és possible trobar avui dia un líder d'opinió amb la seua capacitat de mobilitzar la societat. El seu espai no ha estat ocupat fins al

moment per cap altre columnista. La crisi general de la premsa i la dependència dels diaris valencians de grups forans ha fet que actualment no existisquen columnistes valencians amb aquella enorme capacitat per a generar opinió i debat al voltant de les qüestions valencianes. Podem dir que des d'aleshores no hi ha hagut cap altre periodista amb la capacitat d'influència política que va tenir María Consuelo Reyna en la seua època. 🇪🇸

Notes

- [1]** Vegeu l'editorial de l'11 d'abril de 1978.
- [2]** María Consuelo Reyna, «¡Ay!», *Las Provincias*, 10 març 1984.
- [3]** María Consuelo Reyna, «Recuperamos el escudo», *Las Provincias*, 3 desembre 1985.
- [4]** María Consuelo Reyna, «Se lo compro, don Antonio», *Las Provincias*, 21 juliol 1989.
- [5]** En un article publicat el 8 d'agost de 1991, «Dogma de fe», María Consuelo Reyna qualificarà *El País* de «pro-gubernamental diario madrileño», «diario oficialista», «oráculo de la Moncloa», «dogmático» i «fundamentalista».
- [6]** «Los "incultos" que defienden la lengua valenciana» (22 maig 1997), «La muy "científica" manipulación de la historia y la dominación por la fuerza de la cultura» (25 maig 1997) i «De cuestión filológica y científica, nada» (26 maig 1997).

Bibliografia

- ABRIL VARGAS, N. (1999). *Periodismo de opinión*. Madrid: Síntesis.
- BELLO, V. (1988). *La pesta blava*. València: Edicions 3 i 4.
- BELTRAN, A. (2002). *Els temps moderns: societat valenciana i cultura de masses al segle xx*. València: Tàndem.
- CASTELLÓ, E. (1997). «Com es (des)fa una llengua. *Las Provincias* i el conflicte lingüístic». A: *IV Jornadas Internacionales de Jóvenes Investigadores en Comunicación*. Actas. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- CUCÓ, A. (2002). *Roig i blau: La transició democràtica valenciana*. València: Tàndem.
- DOMÍNGUEZ, M. (2010). «Examen del columnisme valencià. Els gèneres d'opinió en els mitjans escrits valencians». *Arxius de Ciències Socials* [València], núm. 23 (desembre), p. 93-101.
- FLOR MORENO, V. (2010). «La instrumentalització mediàtica de la identitat valenciana. El discurs anticalanista de *Las Provincias* (1978-1999)». *Arxius de Ciències Socials* [València], núm. 23 (desembre), p. 113-122.
- (2011). *Noves glòries a Espanya: Anticalanisme i identitat valenciana*. Catarroja; Barcelona: Afers.
- HERRERO, C. (1996). *Periodismo político y persuasión*. Madrid: Actas.
- MATEU, A.; DOMÍNGUEZ, M. (2011). «Inicios del columnismo ambiental en la prensa española. La campaña de *Las Provincias* sobre la urbanización de El Saler». *Zer* [Bilbao], 30, p. 171-187.
- «*Las Provincias* i l'inici de l'ecologisme valencià. Les columnes de María Consuelo Reyna sobre El Saler i el llit del riu Túria». *Anàlisi: Quaderns de Comunicació i Cultura* [Bellaterra]. [En premsa].
- SANTAMARÍA, L. (1997). *Géneros para la persuasión en periodismo*. Madrid: Fragua.
- SANTAMARÍA, L.; CASALS, M. J. (2000). *La opinión periodística: Argumentos y géneros para la persuasión*. Madrid: Fragua.
- VIADÉL, F. (2006). *No mos fareu catalans: Història inacabada del «blaverisme»*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres.
- (2010). «Premsa, poder i anticalanisme: la vigència de *Las Provincias*». *Arxius de Ciències Socials* [València], núm. 23 (desembre), p. 103-112.
- XAMBÓ, R. (2001). *Comunicació, política i societat. El cas valencià*. València: Edicions 3 i 4.